

VINDUS MELINDA

Középkori zarándokampulla Cikó-Eszterpusztáról

BEVEZETÉS

2020 elején Mészáros Péter múzeumbarát fémkeresős ajándékaként egy középkori zarándokampulla került a Wosinsky Mór Megyei Múzeum Régészeti gyűjteményébe, a Tolna megyei Cikó és Ófalu határában található Eszterpusztáról.¹ Jelen tanulmányom e hazánkban ritkán előforduló tárgytípust ismerteti és vizsgálja meg készítéstechnikai, ikonográfiai szempontból, figyelembe véve eredetét és használatát, végül a Nagy-Britanniában talált nagyobb mennyiségű ampulla feldolgozási és értelmezési lehetőségeit mutatom be.

Az Eszterpusztán talált zarándokampulla kisméretű, lapos, apró „palack” formájú. Két részből van öntve ónból vagy ólomból, a szélén forrasztás nyomával, melyhez utólag két apró fület illesztettek, hogy bőrre fűzve nyakba vagy övre akasztva lehessen hordani. Erősen kopott, sérült. Két oldalán különböző, domborműves ábrázolások láthatóak: egyik oldalán egy épület, létrával, előtte kereszt, tetején lilium (korona liliummal?), míg a másikon egy holdsarló, rajta egy glóriás alak részletével, feltehetően Szűz Mária (1–5. kép).²

A KÖZÉPKORI ESZTERPUSZTA

Eszterpuszta középkori falva a Tolna megyei Cikó déli határában helyezkedett el. Történetéről nem sokat tudunk, középkori oklevél nem említi. A török kor elején a pécsi püspök birtokához tartozott, a 16. század végén a váci püspökséghez, a 17. század elején pedig már a bátai apátsághoz.³ Szisztematikus feltárás nem történt. 2011-ben K. Németh András és Rác Miklós a középkori templom felmérésekor leletmentést folytatott a területen. *„A templomtól ÉK-re kb. 30 m-re, a domb D felé benyúló, homokbányaként használt falának közepén átvágott, késő középkori sütőkemencét vettünk*

¹ A területről több tárgy is előkerült: egy római térdfibula, egy késő középkori ezüst gyűrűfej P betűvel és egy törökkori fátyoltű, mely K. Tóth Gábor feldolgozásában a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban a hónap műtárgya volt 2021 februárjában. TÓTH 2021.

² A tárgyfotókat Retkes Tamás, a rajzokat Vicze László (Wosinsky Mór Megyei Múzeum) készítette. Munkájukat köszönöm.

³ K. NÉMETH – RÁCZ 2011, 12.

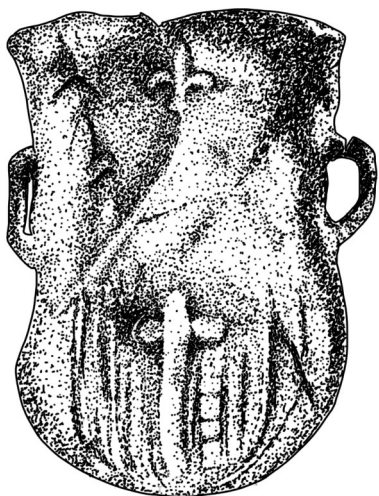
1.

2.

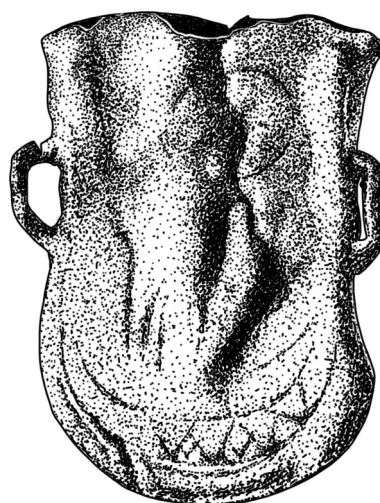

3.

4.

1–5. kép.
Az eszterpusztai
ampulla

5.

észre és tártunk fel.”⁴ Ezt figyelembe véve a falu feltételezhetően a romtól déli irányban feküdt.

A falu templomáról is kevés adatunk van. Az épület romjainak első ábrázolása egy 18. századi térképen maradt ránk, majd az első katonai felmérésen és Egyed Antal leírásában tűnik fel. Az épületből ma csak a torony látható, mely „[...] helyben található kőanyagból épített, kb. 2,5×2,6 méteres belvilágú, csaknem 2 méteres falvastagságú, zömök [...] A torony sarkain található támpillérek tanúsága szerint a templom gótikus stílusban épült.” (6. kép).⁵

A ZARÁNDOKAMPULLÁK EREDETE

Maga az ampulla szó a latin 'ampullae'-ből ered, mely az 'amphora' kicsinyítő képzővel ellátott alakja. Jelentése kisméretű, üvegből, agyagból vagy fémből készült apró palack. Többféle formában, különböző célokra használták fel őket: 1. bor és víz vételére a miseáldozatnál, 2. a nagycsütörtökön megszentelt olajok tárolására (betegségekre, keresztelőre), 3. illatos esszenciák vagy vér tárolására, 4. majd a későbbiekben leggyakoribbá vált a kegytárgyak osztályába tartozó zarándokampulla.⁶

A zarándokok a szent helyeken található kutak, források vizéből, származó vizet, mécsesekből vett olajat vagy szentelt földet tároltak benne, vittek magukkal haza.⁷ Egyfajta amulettként tekintettek rájuk, személyes védelmet biztosított tulajdonosa számára (*locus sanctus*) a zarándoklat útján és egyben vallásosságuk kifejezőeszközeként is funkcionált. A későbbi felhasználás tekintetében ismerünk olyan feljegyzéseket például, melyek szerint az ágyrácsra felkötve az illetőt megvédte az éjszakai démonoktól.⁸

A ZARÁNDOKAMPULLÁK KRONOLÓGIÁJA

Kronológiai szempontból a kutatás több csoportját különbözteti meg ennek a tárgy típusnak: a korai tárgyak, melyek közvetlenül Jézus Krisztus halálát követően és a következő századokban (7. századig), a kereszties lovagok korában (10–12. század) és a már főként Nyugat-Európában készült példányok.⁹

Az első zarándoklatok közvetlenül Krisztus halála megkezdődtek Jeruzsálemben és életének meghatározó helyszíneire, Péter és Pál apostol halála után Rómába, majd a mártírok sírjaihoz, főként I. (Nagy) Constantinus császár (306–337) 313-as milánói ediktumát és az 325-ben összehívott niceai zsinatát követően. A hívők felkeresték azokat az ó- és újszövetségi helyszíneket, amelyeket a Biblia

6. kép. Az eszterpusztai középkori templomrom
(Fotó: Vindus Melinda, 2019)

⁴ K. NÉMETH 2018.

⁵ K. NÉMETH 2015, 49–50.

⁶ CABROL 1910, 1711.

⁷ LThK 1930, I. 376. (Ampullen)

⁸ VIKAN 1982, 12.

⁹ BOERTJES 2014, 169–189.

említ, saját szemükkel látni és megérinteni az évszázadok során talált ereklyéket.¹⁰ Jeruzsálemben a Szent Sír köré összpontosultak a zarándoklatok, ahol Krisztus sírja mellett a Szent Kereszt ereklyét is megtekinthették. A 4. századtól fellendült zarándoklatok miatt a szent helyeket és ereklyéket fokozottabban kellett védeni, hisz népszerűségük miatt veszélybe is kerültek, a belőlük származó töredékek népszerű ajándéktárgyaknak számítottak. Az 5. század elejére a Római Birodalom szinte minden régiójában megtalálható volt a Szent Kereszt egy darabja.¹¹ A szakirodalom ezeket úgynevezett harmadlagos ereklyéknek nevezi, olyan gyűjtött tárgyak, melyek 'természetes jelek' a hívők számára: A Jordán folyó vize, egy kavics vagy rózsa tövis a Szent Sír környékéről, egy fadarab az Olajfák hegyéről, por Krisztus sírjáról stb. Az ereklyék elaprózódása, megvédése érdekében készülhettek az első, ember alkotta zarándokajándékok. Ezek általában öntőformák segítségével készültek, ami lehetővé tette, hogy viszonylag gyorsan sok egyforma másolatot készítsenek.¹²

A korai zarándokampulláknak két fő típusát különböztetik meg, a palesztinait és a menasit. A palesztinai ampulla megnevezés a szakirodalomban a szentföldi származásra utal, anélkül, hogy egy adott zarándokhelyhez kötnék, annak ellenére, hogy feltehetően a legtöbbje Jeruzsálemben készült. Ábrázolásait tekintve Krisztus életéhez köthető témákat, helyeket láthatunk rajtuk, különösen Jézus halálához és feltámadásához kapcsolódva. Formai szempontból kisebb méretűek, nyújtottabb alakúak, magasabb nyakkal ellátottak, összeszűkülő szájúak, fületlen darabok, melyeknek nyaka köré tekerték a felfüggesztésre szánt bőrt.

A menasi típus Egyiptomhoz köthető, ahol az Alexandria város közelében található Menasban, a líbiai sivatag szélén az egyiptomi keresztények központja volt. Szent Menas sírja fölé templomot emeltek (Abu Menas, 395–408), mely különösen az 5–6. század folyamán vált zarándokhellyé. A vértanú sírjának közelében fakadó forrásnak csodás hatásokat tulajdonítottak, amiért hatalmas

tömegek vándoroltak a kegyhelyre gyógyulni vágyás céljából. Egész iparág fejlődött a víz elszállítására alkalmas agyagedények, korsók és különböző kegytárgyak előállítására, melyeket a szentek különböző ábrázolásaival láttak el. A menasi 'ampullák' általában kulacs formájúak, kör alakúak rövid nyakkal és a felfüggesztésre alkalmas egy vagy két fülel, ami az ókori egyiptomi újévi palackokra vezethető vissza, de ismerünk átlukasztott példányt is (7. kép). Magyarország területéről Szombathelyről ismerünk ilyen tárgyat két tevé ábrázolásával.¹³

Az egyik legjelentősebb kora középkori ampullagyűjtemény a monzai székesegyházban (Museo e Tesoro del Duomo in Monza) található, melyet a hagyomány szerint Theodelinda langobard királynő kapott Jeruzsálemből I. Gergely pápa ajándékaként. Ezek az 5–7. század között készültek és a korai keresztény ikonográfiai és művészettörténeti kutatás számára felbecsülhetetlenek, hisz a Szentföld, az ott levő épületek és események igen korai ábrázolásait hordozzák: Szent Sír, keresztre feszítés,

7. kép. Menasi ampulla, MET Museum, 27.94.27 (Forrás: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/447995>)

¹⁰ Ezekről az utazásokról korabeli útibeszámolókból, itineráriumokból vannak részletes leírások: szent helyekről, épületekről, kultuszokról.

¹¹ Egyes helyekre öröket állítottak, hogy megakadályozzák az ereklyék ellopását. Korabeli beszámolók alapján például a Szent Sír templomában egy hívő megcsókolva a keresztet, kiharapott belőle egy darabot. WILKINSON 1981, 137; BOERTJES 2014, 170.

¹² 1992-ben a Jeruzsálemhez közeli Siloám faluban tártak fel a kutatót egy manufaktúrát, ahol öntőformákat találtak, az Őszövetségből vett jelenetek ábrázolásaival (Izsák feláldozása, Dániel az oroszlánok vermében), görög feliratokkal, betűkkel. BOERTJES 2014, 172.

¹³ BENKŐ 2012, 334.

Mágusok imádása, feltámadás...¹⁴ A monzai mellett további, több példánnyal rendelkező gyűjtemény található többek között a bobbioi apátságban (Museo di San Colombano Bobbio, ezek érdekessége, hogy temetkezésekből kerültek elő), a berlini Staatliche Museenben és a stuttgarti Landesmuseumban (8. kép).

A zarándokampullák következő nagyobb korszaka a keresztes hadjáratokhoz és a 10–11. századtól fellendülő, nagyobb tömegeket megmozgató zarándoklatokhoz köthető, melynek köszönhetően újjáéledt az ón és ólom ampullák gyártása is Jeruzsálemben. A tömeggyártás és a nagyobb forgalom miatt ezek a tárgyak már Európában is teret hódítottak. Ebben az időben csatlakozott a Magyar Királyság a keresztény államok sorához. I. (Szent) István (1001–1038) intézkedései hozzájárultak a szentföldi zarándoklatok fellendüléséhez. Engedélyt adott a zarándokok számára áthaladni a Kárpát-medencén, ezzel biztonságot adva a korábbi tengeri utazás helyett, valamint az állam határain kívül több zarándokszállást is alapított.¹⁵

Ikonográfiai szempontból elkülöníthető darabokról van szó. A folytonosság abban az értelemben megmarad, hogy a tárgyakon még mindig főként Jeruzsálemhez¹⁶ és Jézus életéhez köthető ábrázolások láthatóak, az épületek és események viszont már tükrözik a keresztesek keze nyomát, a Szent Sír templom például a keresztesek által átépített formában jelenik meg. Megjelennek harcosszentek ábrázolásai, akikkel a keresztesek azonosulni tudtak, és akiken keresztül a Szent Sír templom védelmezőinek tekinthették magukat.

A kereszteslovakori ampullák nyaka szélesebb kidolgozású és füllel ellátottak, hogy nyakba, vagy felfüggesztve lehessen őket hordani. Ikonográfiai szempontból a középkori ampullákon látható képek meglehetősen sematikusak és lineárisak, a korai, nagyon részletes kidolgozású példányokhoz képest. Az ábrázolások egyszerre hagyományos és innovatív ikonográfia keverékei, ügyeltek arra, hogy az elő- és hátlapon megjelenő helyszín és esemény egymáshoz kötődő elemek legyenek.

Ehhez az időszakhoz sorolható egy Acre kikötővárosában feltárt 12. századi műhely, mely több díszes zarándokampullát, hat darab öntőformát, egy félig kész ampullát és megmunkálatlan ólomdarabokat tartalmazott. Acre 1187-ben, Jeruzsálem eleste után vált a régió meghatározó zarándokhelyévé. A hívők ide érkeztek Európából és utaztak tovább Jeruzsálem, Szíria, Galilea vagy egyéb szent helyek felé.¹⁷ Emellett vannak a Kelet-Mediterráneum vidékére utaló ampullák is, melyeken azonosítható ikonográfiai jegyek vagy feliratok vannak: Názáret, Sergiopolis, Konstantinápoly stb.

8. kép. Monzai ampulla, Cleveland Museum of Art, 1999.46.a (Forrás: <https://www.clevelandart.org/art/1999.46.a>)

¹⁴ FILIPOVÁ 2014, 10–25.

¹⁵ CSUKOVITS 2003, 8.

¹⁶ A kereszteshadjáratok korából öt olyan ampullát ismerünk, melyek ikonográfiaiban egyértelműen Jeruzsálemhez köthetőek. Ld. részletesebben: KÖTZSCHE-BREITENBRUCH 1984; FOLDA 1995; BAERT 2004.

¹⁷ BOERTJES 2014, 174.

A 12. század közepétől a Szentföldre irányuló zarándokutak nehézségei (iszlám térhódítás) miatt előtérbe kerültek az európai kegyhelyek, főként Róma jelentősége nőtt meg. Ezzel egyidejűleg számos 'új' kegyhely jött létre úgynevezett „megduplázódás” vagy átvitel, *translatio* révén: „*A legenda szerint angyalok hozták Keletről Saragossa (Spanyolország) ún. Oszlopos Madonna-szobrát (Virgen del Pilar) Európába. A monserrati Madonna szobra Jeruzsálemből került Egyiptomba, majd onnan Barcelonába.*”¹⁸

Ezáltal természetesen kegytárgyak, így a zarándokampullák gyártása is áttevéődött Közel-Keletről Nyugat-Európába.¹⁹ Ehhez nagyban hozzájárult a Cseh-Szász-Érc-hegységben megnyitott önlelőhelyek kiaknázása is. A 12. század végén Canterbury és Thesszaloniki, a 13. században Vendôme, Evesham, Burton-upon-Trent, Westminster, Bromholm, Worcester, York, Waltham, Walsingham és Boulogne-sur-Mer, a 14. században Noyon és Maastricht városából van adat az ampullák tömeges gyártásáról.²⁰ Még mindig sok tárgyon megjelennek Jézushoz és a Szentföldhöz köthető ábrázolások, de a helyi, európai szentek is feltűnnek. Annyira közkedvelt nem lesz, mint a zarándokjelvények, de ennek ellenére állandó darabok maradnak a kegytárgyak között, egészen a késő középkorig.²¹

IKONOGRÁFIA

Az ampullák, amellett, hogy a zarándoklat alkalmával vette magához a hívő, és kapcsolatba került a szent hellyel és magával az ereklyével, a rajta levő ábrázolások tovább növelték a hívők számára annak értékét, ezáltal az ampulla ikonográfiája nemcsak a 'szent' tartalmat hangsúlyozta, hanem gazdájának egyedi élményét is fokozta, különösen akkor, ha a tárgyat a látogató jelenlétében töltötték tele, áldották meg és pecsételték le. A zarándoktárgy tartalma és a képi világ kombinációja – mely feltehetően kapcsolatban állt egymással – viselőjének a későbbiekben segített nemcsak amulettként, hanem felidézni magának az útnak élményét is.

Az Eszterpusztán talált ampullán látható ikonográfiai elemek a tárgy sérült állapota és kopottsága miatt nem egyértelműek, csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Az egyik oldalán egy épület látható, előtte egy kereszt létrával, egy lándzsa (?), az épület tetején liliom vagy esetleg korona liliommal. A kereszt elsősorban Jézus kereszthalálának, áldozatának szimbóluma. A létra a keresztény ikonográfiában több helyen megjelenik (Jákob lajtorjája, Noé bárkája, Babel tornya), jelen esetben számunkra a legrelevánsabb az utolsó ítélet jelképeként. A keresztet támasztott létra a keresztáldozat önkéntességére utal, és mint ilyen, a szenvedés eszközei közé tartozik. Jelen esetben ezt találok a legvalószínűbbnek, főként a kereszt mellett megjelenő lándzsa tekintetében, mellyel Longinus római katona átszúrta Jézus tüdejét és szívét. A kereszt és a lándzsa között van még két tárgy, melyből az egyik felső része hullámvonallal van ábrázolva, ez talán egy ostor, mely szintén beleillik az előző sorba. A szenvedés eszközeinek – 30 ezüstpénz, kötelek, vesszőnyaláb, töviskorona, bíborköpeny, izsópszál, ecet, szivacs, fogó, szögek – azonosítása szinte lehetetlen. Az ampulla felső részén látható liliom a fény, az élet, a szüzesség, a szeretet vagy az áldozat jelképe. A Szentírásban a legismertebb növény, annak ellenére, hogy a kereszténység sokáig elutasította, az ókori művészetben sokszor erotikus tartalmakkal szerepelt együtt. A későbbi időkben a fehér liliom gyakori ábrázolás lett a keresztény képeken, az angyali üdvözlés és a szeplőtelen fogantatás

¹⁸ BÁLINT – BARNA 1994, 18.

¹⁹ A Közel-Keleten ezzel párhuzamosan nem szűnnek meg a műhelyek és zarándoklatok. Ismerünk feljegyzést a 15. századból, miszerint Nompár francia nemes Jeruzsálemből, a Jordán vizét tartalmazó díszes ampullát visz haza. BOERTJES 2014, 183 nyomán: NOBLE 1975, 139.

²⁰ BOERTJES 2014, 174.

²¹ Erre az időszakra datálható zarándokampullát ismerünk – Nagy-Britannián kívül – például Dániából. 1986-ban Tårnborghban egy ásatás alkalmával került elő egy 14. századi ónból készült ampulla. Egyik oldalán Krisztus születése, a másikon a jeruzsálemi Szent Sír látható. A koppenhágai Nationalmuseetben látható. BOERTJES 2014, 181–182.

képein. A liliomos korona gyakran jelenik meg Szűz Mária alakjával, ami a Mennyek királynőjeként értelmezhető. Az ampulla másik oldalán alul egy félhold látható, rajta egy glóriás alak áll. A holdsarló Szűz Mária jelképe. Szent János látomásában jelent meg először a Holdsarlós Madonna (a mai magyar néphagyományban Napbaöltözött Asszonyként törökellenes szimbólummá vált). A keresztény ikonográfiában Máriát dicsfény veszi körül (*mandorla*), lába alatt a holdsarló, feje körül 12 csillagból álló koszorú, illetve ezek kombinációi. A korai ábrázolásokon még egyedül látható, később a gyermek Jézus is megjelenik kezében.

ANYAGVÁLASZTÁS ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKA

A zarándokhelyeken árusított jelvények, melltűk, ajándéktárgyak többsége olcsó ón- vagy ólomöntvény volt, melyet a külső ruházaton, fejfedőn vagy a nyakban viseltek; tűvel vagy kapoccsal rögzítették vagy rávarrták a ruhára. A legnépszerűbb szent helyek és kegyhelyek, Canterbury, Santiago de Compostela, Köln, Rocamadour és Jeruzsálem évente mintegy százezer tárgyat értékesítettek. Ezek jelentős részét fémből készítették, általában ónból, ólomból és annak ötvözeteiből, alacsony olvadáspontúak, könnyen megmunkálhatóak, úgynevezett puha fémek, ideálisak olyan tárgyak előállításához, amelyeket nagy mennyiségben készítenek.

Az ón- és ólomöntő mesterség kiemelt, megbecsült kézműves iparágnak számított a középkorban. Előállított termékeik a legtöbb háztartásban megtalálhatóak voltak. Fehéres színük miatt a szegényebb rétegeknek az ezüstöt helyettesítette.

Az ón felhasználása a fémek előállításában már az őskorban felértékelődött. Míg ebből a korszakból több régészeti lelet is rendelkezésre áll, addig az ókorból és kora középkorból²² rendkívül kevés ónkohászattal kapcsolatos régészeti lelet került elő, azok is főként öntőformák, műhelyhulladék, öntecsek formájában. Az ón rugalmas, hidegen is jól megmunkálható, ötvözetlen formában ugyan túl puha, de az ötvözéssel nemcsak keménységét növelték, hanem öntési tulajdonságait is javítani tudták. Nem mellesleg az ón igen drága fémnek számított, így gazdaságilag is megérte például az olcsóbb ólommal keverni. Ez főként a korai időkben hozott több profitot, hisz a későbbiekben a céhek szigorú előírásaikkal meghatározták a keverési arányokat,²³ az ólom mérgező tulajdonsága miatt. A legelterjedtebb ötvözési arány az úgynevezett „nürnbergi próba” lett, amely tíz rész ón, egy rész ólom hozzáadását jelentette. A viszonylag nagyszámú ónból készült lelet ellenére magukról a kohókról és műhelyekről kevés adatunk van. A műhelyhulladékok legnagyobb arányban előkerült leletei az öntőformák, melyeket számos anyagban készítettek, mint például kő, agyag, állatcsont, fa. A kövek anyagában egyértelmű regionális különbségeket sikerült kimutatni. Míg Kelet- és Nyugat-Európában láthatóan a palakövet részesítették előnyben, Németországban és Nagy-Britanniában a mészkövet, Skandináviában pedig a szappan- és a homokkövet használták inkább alapanyagként. A különbségek hátterében elsősorban a közelben található kőzetfajták előfordulása áll, de van tudomásunk távolsági kőkereskedelemtől is.²⁴

A tiszta, fémmé redukálható ólom nagy sűrűsége miatt önmagában súlynak a legalkalmasabb. Tulajdonságai miatt leginkább ötvözőanyagként használják. Az előállításának technológiájára a korai időkből kevés régészeti nyom van. Az ezüsttel egy ércben jelentkező ólmot kezdetben csak ’melléktermékként’ hasznosították, az ókori Róma fedezte fel. Kohósításának technikája a későbbi korokban nem változott sokat.²⁵

²² „A 13. századtól főként a Brit-szigeteken használt, vízkerekes meghajtású ónérc-törököt aránylag egyértelműen azonosítani lehetett.” TÖRÖK 2013, 69.

²³ BERGER 2012, 39.

²⁴ A kövekből készült öntőminták esetében tömeggyártásra alkalmas tárgyakról beszélhetünk, de az egyedibb, cizelláltabb fémtárgyak készítése is előfordult viaszöntvény segítségével. Ennek használatáról a 12. századból Theophilus presbiternél maradt fenn írásos adat. BERGER 2012, 40 nyomán BREPOHL 1999, Band 2. Kapitell 88.

²⁵ TÖRÖK 2013, 69–73.

Abban, hogy a kisméretű ötvözetek a korábbi időkhöz képest jóval nagyobb mennyiségben kerültek forgalomba, kétségtelenül meghatározó szerepe volt annak, hogy középkortól a hívőknek egyre nagyobb igényük volt a sikeresen befejezett zarándoklat nyilvános bemutatására. Ugyan egyéb, profán, különösen a mindennapi otthoni használatra is készültek ón- és ólomtárgyak (kanalak, tányérok), de a leletek többségét a korai időszakban a kegytárgyak teszik ki. A középkori öntött fém tárgyak előállításának módszereiben néhány dologtól eltekintve nincs átütő újítás a korábbi korok fém tárgyainak előállításához képest.

Az öntési folyamathoz gyártott öntőminták általában két részből tevődtek össze, és a két fél részt utólag – tisztítást, csiszolást követően – összeforrasztották. Ezenkívül a járulékos elemeket, mint a fül, fogó, láb külön öntötték és forrasztották hozzá a tárgyhoz.²⁶ Az ón- és ólomtárgyaknál évszázadok óta ugyanazokat az öntési módszereket alkalmazták, a mag- vagy üreges öntést, illetve leggyakrabban a teljes öntést.

NAGY-BRITANNIA, A KÉSŐ KÖZÉPKORI ZARÁNDOKAMPULLÁK FELLEGVÁRA²⁷

Az utóbbi évtizedben nemcsak hazánkban, de Európa számos országában fellendült az önkéntes, múzeumbarát fémkeresős kutatás, melynek során Angliában és Walesben tucatszámra kerültek elő zarándokampullák. A rajtuk található formatervezési minták és a felfedezésük helyszíneinek sokasága arra utal, hogy számos helyen gyártották őket.

Angliában a zarándokjelvények gyártása Thomas Becket canterbury-i érsek kultuszával lendült fel igazán. Meggyilkolása (1170) után a szerzetesek különféle csodákat jegyeztek fel, így a katedrális hamar vonzani kezdte a hívőket, akik a csodálatos „Szent Tamás vizét” és vérét igyekeztek megszerezni. Több műhely is létrejött, ahol nekiálltak az apró, hordozható edények, ampullák gyártásának, amiben a szent folyadékokat tárolni tudták. William Anderson szerint a 13. századi Angliában az ampulla volt a zarándokajándékok domináns formája, melyet csak a 14. század elején szorítottak ki a zarándokjelvények.

A tárgyak többségét ólomból vagy ólom-ón ötvözetből állították elő kétrészes öntőforma segítségével, melyeket találtak Canterburyben, Yorkban és Exeterben is. A késő középkori, Nagy-Britanniában talált ampullák kronológiájának finomítása nem meggyőző, tudományosan feltárt ásatásból nagyon kevés került elő, így csoportosításukat formájuk és visszatérő motívumkincsük alapján készítették el.

2007 végéig a PAS (Portable Antiquities Scheme) rendszerébe²⁸ 569 ampullát rögzítettek, amelyek szinte mindegyike késő középkori típus. Számos kombinációs díszítés előfordul, de a leggyakrabban az alábbiak fordulnak elő: kagyló, virágok, koronák, heraldikai elemek és betűk.

A kagyló az észak-spanyol partokon nagy számban található fésűskagyló, a Santiago de Compostelában található Szent Jakab kultuszával vált közismert szimbólummá. A 11. századtól a zarándokok átlukasztott kagylókat viseltek kalapjukra, ruhájukra felvarrva zarándokjelvényként. A későbbiekben a kagylómotívumot több európai zarándokhely is átvette, és a késő középkorra a zarándoklat szinonimájává vált. Canterburyben például a 12. század utolsó évtizedében rövid ideig kagyló alakú ampullákat készítettek. A kagylómotívum több helyen való használata megnehezíti az ilyen rajzot viselő zarándokajándékok eredetének meghatározását.

A virágmotívumok jelentős változatosságot mutatnak. A legtöbb ampullán a lilium jelenik meg, általában félholddal, szívvel, nyíllal vagy koronával kombinálva.²⁹ A Szűz Máriához kapcsolódó

²⁶ A korabeli öntési technológiai folyamatok megismeréséhez az egyik legérdekesebb adatunk a Magdeburgban feltárt 13. századi műhely és öntőminta-leletegyüttes. BERGER 2006; DITMAR-TRAUTH 2005–2006.

²⁷ ANDERSON 2010, 184–206.

²⁸ Az Egyesült Királyság kormánya által 1997-ben létrehozott önkéntes program, amelynek célja a lakosság által Angliában és Walesben talált, egyre nagyobb számú régészeti jelentőségű kislelet rögzítésére alkalmas rendszer működtetése. <https://finds.org.uk/>

²⁹ A koronák ábrázolása azon kevés adatok egyike, amelyek segíthetik a datálást. Az ampullákon különféle típusok jelennek meg, a Salisburyben talált tárgyakon öt különböző koronamintát különítettek el fő motívumként. SPENCER 1980, 16–17.

motívumokról gyakran azt feltételezték, hogy a késő középkori Anglia első számú Mária-szentélyéből, a walsinghami Szűzanya kegyhelyéről származnak. Walsingham az egyik, ha nem a legnagyobb zarándokközpont volt a késő középkori Angliában, és a fennmaradt iratok és adatok alapján az egyik legismertebb zarándoktárgyakat gyártó műhelyek helyszíne volt. Azonban az a tény, hogy egyes tárgyakat egyértelműen Walsinghamhoz lehet kötni, nem jelenti azt, hogy minden Szűz Máriával kapcsolatos ikonográfiát hordozó darabot annak kell tekinteni (9. kép).

Szűz Mária tisztelete virágzott a késő középkori Anglia társadalmi rétegeiben és a hivatalos egyház is aktívan támogatta. Több tucat regionális változata alakult ki, melyekből számos vízhez kapcsolódott. James Rattue kutatásai alapján a Brit-szigeteken 234, a Szűzanya tiszteletére szentelt középkori kutat, forrást azonosított, melyet a folyadék tárolására ampullákkal hozott kapcsolatba.³⁰

Bár nem áll rendelkezésre elegendő bizonyíték az egyes ampullatípusok készítési helyének pontos meghatározására, változatos kialakításuk és széles körű elterjedésük több termelési helyszínt utal. A kegyhelyhez köthető ampullák elterjedése azt mutatja, hogy a legtöbb típus az országban szétszórta található, de néhányuk bizonyos régiókban elterjedtebb.

ÖSSZEGRZÉS

A 12–13. században megnövekedett tömeges zarándoklat miatt megnőtt a kereslet az olcsó, gyorsan előállított ajándéktárgyak iránt. Ezt nagyban megkönnyítette a Cseh-Szász-Érchegységben lévő bányák megnyitása. Az ón- és ólomtermékek olcsó alternatívái voltak az aranyhoz és az ezüstnek, a lakosság szegényebb rétegei számára is elérhetővé váltak. Az alacsonyabb költségek nagyobb piacot eredményeztek Nyugat- és Északnyugat-Európában, így az ón- és ólomöntés igen hamar önálló mesterséggé fejlődött.

A kegytárgyak között a zarándokampullák többet tudtak kínálni a medálokhoz és jelvényekhez. Azonfelül, hogy (főként) Jeruzsálemre és Jézusra utaló képekkel díszítették azokat és feltételezhetően kapcsolatba is kerültek a rajta megjelenő ábrázolásokkal, az ampullában kézzel fogható, a zarándokhelyeken „összegyűjtött” emléket is el lehetett tárolni bennük.

Az Eszterpusztán talált ampulla ábrázolása Jézusra és Szűz Mária utal. A holdsarlón álló Szűzanya a gyermek Jézus ábrázolásával Angliában a 16. század első két-három évtizedére tehető és többnyire a willesdeni szentélyhez kötik. A tárgy sérülése és kopottsága miatt nem egyértelmű, de nagy valószínűséggel a holdsarlón álló glóriás alak Máriát ábrázolja a gyermek nélkül. Kora a késő középkorra tehető.³¹

A középkori magyar zarándoklatokról a 13–14. századtól egyre több forrás van, bár az is csekélynek mondható. Az Árpád-korból fennmaradt adatok alapján alig egy tucat Jeruzsálem, Róma

9. kép. Walsinghami ampulla, Winchester Museums, WINCM: VR72 S3442 (Forrás: <https://collections.hampshireculture.org.uk/object/lead-or-tin-lead-pilgrim-badgeampulla-angular-loops-suspension-front-engraved-compass-drawn>)

³⁰ RATTUE 1995, 71–81.

³¹ ANDERSON 2010, 190.

és Santiago de Compostela irányába tartó zarándokútról tudunk. Európában a 16. századra kiépültek a főbb kegyhelyek, az oda vezető útvonalak állandósultak. Hazánkban a nyugati országrészhez közel eső osztrák és dél-német kegyhelyek felkeresésére volt a legnépszerűbb, Mariazell, Altötting, de tudunk távolabbi útról is, mint például a Dél-Itáliában levő Bari, az olaszországi Loreto, a francia Rocamadour vagy az írországi Lough Derg.³² Ugyan teljes mértékben nem jelenthetjük ki, de feltehetően az eszterpusztai zarándokampullát is külföldön, Nyugat-Európában készítették és vette magához a zarándok, aki hazahozta magával, gyógyulást, áhítatot remélve.

³² CSUKOVITS 2003, 23–27.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERSON 2010 ANDERSON, William, *Blessing the fields? A study of late-medieval ampullae from England and Wales*. *Medieval Archaeology* 54 (2010) 184–206. <https://doi.org/10.1179/174581710X12790370815850>
- BAERT 2004 BAERT, Barbara, *A Heritage of the Holy Wood. The Legend of the True Cross in Text and Image*. Leiden–Boston 2004.
- BÁLINT – BARNA 1994 BÁLINT Sándor – BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest 1994.
- BENKŐ 2012 BENKŐ Elek, *Zarándokjelvények a középkori Magyarországon*. In: *Laudator Temporis Acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára*. Szerk. Tari Edit – Tóth Endre. Esztergom–Budapest 2010 [2012] 334–348
- BERGER 2006 BERGER, Daniel, *Steingussformen aus dem spätromanischen-frühgotischen Magdeburg. Archäometrische und experimentalarchäologische Untersuchungen zum mittelalterlichen Zinnguss an ausgewählten Fundstücken*. Diplomarbeit. Freiberg 2006.
- BERGER 2012 BERGER, Daniel, *Herstellungstechnik hoch- und spätmittelalterlicher Kleinobjekte aus Zinn – Production processes of small pewter objects in the High and Late Middle Ages*. In: *Heiligen Profaan 3. 1300 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties*. Eds. van Beuningen, H. J. E. – Koldewij, A. M. – Kicken, D. – van Asperen, H. – Piron, H. W. J. – van't Hof, S. E. – Gertsen, W. Rotterdam 2012, 39–55. (Rotterdam Papers 13.) (Langbroek)
- BOERTJES 2014 BOERTJES, Katja, *The Reconquered Jerusalem Represented. Tradition and Renewal on Pilgrimage Ampullae from the Crusader Period*. In: *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*. Eds. Goudeau, Jeroen – Verhoeven, Mariëtte – Weijers, Wouter. Leiden–Boston 2014, 169–189. (Radboud Studies in Humanities, Vol. 2.) https://doi.org/10.1163/9789004270855_009
- BREPOHL 1999 BREPOHL, Erhard, *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk. Band 2. Goldschmiedekunst*. Köln–Weimar 1999. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412211585>
- CABROL 1910 CABROL, Fernand, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie I/2*. Paris 1910.
- CSUKOVITS 2003 CSUKOVITS Enikő, *Középkori magyar zarándokok*. Budapest 2003. (História Könyvtár. Monográfiák 20.)
- DITMAR-TRAUTH 2005–2006 DITMAR-TRAUTH, Gösta, *Der Magdeburger Gussformenfund*. In: *Karfunkel. Zeitschrift für erlebbare Geschichte* 61 (2005–2006) 117–121.

- FILIPOVÁ 2014 FILIPOVÁ, Alžběta, *The Memory of Monza's Holy Land Ampullae; from Reliquary to Relic, or There and Back Again*. In: *Objects of Memory, Memory of Objects. The Artworks as a Vehicle of the Past in the Middle Ages*. Eds. Filipová, Alžběta – Frantová, Zuzana – Lovino, Francesco. Brno 2014, 10–25.
- FOLDA 1995 FOLDA, Jaroslav, *The Art of the Crusaders in the Holy Land, 1098–1187*. Cambridge 1995.
- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András, *A középkori Tolna megye templomai*. Szekszárd 2015.
- K. NÉMETH 2018 K. NÉMETH András, *Cikó-Eszterpuszta, Felső-öregtemplom-dűlő*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2011*. Szerk. Kisfaludi Júlia – Kvassay Judit – Kreiter Attila. Budapest 2018, 36.
- K. NÉMETH – RÁCZ 2011 K. NÉMETH András – RÁCZ Miklós, *Cikó-Eszterpuszta „eltemetett” temploma*. Várak, kastélyok, templomok VII (2011) 6. sz. 11–13.
- KÖTZSCHE-BREITENBRUCH 1984 KÖTZSCHE-BREITENBRUCH, Lieselotte, *Pilgerandenken aus dem Heiligen Land. Drei Neuerwerbungen des Württembergischen Landesmuseums in Stuttgart*. In: *Vivarium. Festschrift Theodor Klauser zum 90. Geburtstag*. Hgb. Dassmann, Ernst – Thraede, Klaus. *Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 11* (1984) 229–246.
- LThK 1930 *Lexikon für Theologie und Kirche I*. Hrsg. Buchberger, Michael. Freiburg im Breisgau 1930.
- NOBLE 1975 *Le voyage d'outremer en Jherusalem de Nompar, Seigneur de Caumont*. Ed. by Noble, Peter Scott. Oxford 1975. (Medium Aevum Monograph Vol. VII.)
- RATTUE 1995 RATTUE, James, *The Living Stream. Holy Wells in Historical Context*. Rochester 1995.
- SPENCER 1980 SPENCER, Brian, *Medieval Pilgrim Badges from Norfolk*. Norfolk 1980.
- TÓTH 2021 TÓTH Gábor, *Török kori fátyoltű Cikó-Eszterpusztáról*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, A hónap műtárgya, 2021. február. <https://wmmm.hu/2021-februar-torok-kori-fatyol-ciko-eszterpusztarol/> (2022. 01. 10.)
- TÖRÖK 2013 TÖRÖK Béla, *Archeometallurgia*. Digitális tananyag. Miskolc 2013. <http://menobletont.uni-miskolc.hu/wp-content/uploads/2014/03/01-Archeometallurgia.pdf> (2022. 03. 10.)
- VIKAN 1982 VIKAN, Gary, *Byzantine Pilgrimage Art*. Washington DC 1982. (Byzantine Collection Publications 5.)
- WILKINSON 1981 WILKINSON, John, *Egeria's Travels to the Holy Land*. Warminster 1981.

Mittelalterliche Pilgerampulle aus Cikó-Eszterpuszta

Am Anfang des Jahres 2020 wurde eine mittelalterliche Pilgerampulle als Geschenk eines Museumfreundes Peter Mészáros dem Komitatsmuseum Mór Wosinsky zu der archäologischen Sammlung geschenkt, welches Stück nach einer Metalldetektorforschung in Eszterpuszta, von einem Grenzbereich zwischen den Gemeinden Cikó (Komitat Tolna) und Ófalu (Komitat Baranya-Braunau) freigelegt worden ist.

Meine Studie rezensiert und untersucht diesen, in unserer Heimat nur selten vorkommenden Gegenstandstyp aus fertigungstechnischen, anwendungs- und ikonographischen Gesichtspunkten, wobei auch seine Herkunft und Benutzung betrachtet und in Rücksicht genommen werden.

